

”Utilitarismen - en konkretisering och en uppgörelse.”

av Jan Tullberg

Manuskript till artikel publicerad i tidskriften

Skatter & Välfärd.

Nummer 2, 1999

Sidorna 24-32.

Utilitarism - en konkretisering och en uppgörelse

av Jan Tullberg

Det rimliga och rättvisa i utilitarism har diskuterats tidigare i "Skatter och välfärd". Jag skulle vilja komplettera med ett resonemang som startar i ett kvantitativt exempel. Utilitarismen har en systematisk sida vilket positivt skiljer från många andra moralteorier, men denna precision ger också en fastare mark för kritik. Vart ledet då en analys av utilitarismens logik? Jag hävdar att den blir en intressant precisering av den oklara sloganen "Från var och en enligt hans förmåga, åt var och en efter hans behov" som först myntades av Louis Blanc och sedan blev framgångsrikt populariserad av Karl Marx (Johnson). Denna utilitaristiska konkretisering bedömer jag som användbar om man vill pröva sin attraktion eller sina dubier för detta förslag till rättvisepincip. Det är en frågeställning som är så central för utilitarismen som moralisk doktrin, att den står och faller med denna bedömning. Jag fruktar att en del läsare kommer att uppleva presentationen av exemplet som något formell, men jag hoppas att de som uthärdar, finner mödan värd.

Ett exempel

Låt oss utgå från en situation i vilken de två personerna A och B båda lägger ner 8 timmar på produktion och konsumtion av en viss sorts produkt x. De har lika nyttofunktioner och konsumtionen av en enhet x tar en timme. A har tre gånger högre produktivitet än B vilket leder till att A kan producera och konsumera mer och uppnå en större nytta. Nyttofunktionerna ser ut enligt följande med en avtagande marginalnytta vid ökad konsumtion av x (se kalkylruta).

Om B kan producera ett x per timme så får han en nytta på u genom fyra timmar arbete och fyra timmars konsumtion. Med en produktivitet på $3x$ per timme kan A arbeta två timmar och sedan konsumera de sex enheterna de efterföljande 6 timmarna. Dessa två nyttor kan läggas ihop till en partiell social välfärdsfunktion som får värdet $59u$ för denna första situation w_1 .

A och Bs konsumtion av x är en liten del av de egna nyttofunktionerna för att inte tala om den ringa del detta utgör av den totala sociala välfärdsfunktionen. Men då såväl deras övriga nytta liksom andra människors nytta kan antas vara oförändrade, så kan förbättringar och försämringar i delfunktionen w slå igenom på universalfunktionen W . Som bekant är det effekten på värdet W som avgör vad som är rätt och vad som är fel enligt utilitarismen.

Alltsedan Bentham och Mill har utilitaristerna sett en fördel med jämlikhet. Med en avtagande marginalnytta så får A endast en mindre nytta på av sitt sjätte x, medan Bs behov inte är mättat i motsvarande grad utan ett eventuellt femte x skulle ge honom mer. Därför finns det en vinst för den allmänna välfärdsfunktionen om A fås att avstå sin sjätte x och B istället får ett femte. Delfunktionen för detta andra alternativ w_2 blir $60u$, dvs jämlikhet skapar en större total nytta.

Detta blir dock inte det utilitaristiska resultatet, utan det finns ytterligare steg som ökar välfärdsfunktionen. Med skillnader i produktivitet så finns det vinster att hämta genom att låta den produktive lägga ner mer tid på produktion och den lågproduktive på konsumtion. Genom att lägga ner mindre tid på konsumtion kan As arbetstid utökas och Bs minskas. En sådan omfördelning leder till höjd produktion jämfört med tidigare; ett elfte x kan produceras och

konsumeras med följande upplägg. Om A utökar sin arbetstid till tre timmar så kan han producera 9 enheter samt konsumera 5x själv. B arbetar 2 timmar och konsumerar 6 timmar (2 enheter han själv arbetat för och 4 som A arbetat ihop). Denna lösning är klart bättre för nyttofunktionen - w_3 blir 63u.

En ytterligare omfördelning är möjlig. Om A arbetar 4 timmar och producerar 12 enheter kan 4 konsumeras av honom själv och 8 av B som i detta upplägg ägnar sig åt konsumtion på heltid. Effekten blir ett bortfall av As femte enhet vilken ger en nyttoeffekt på -4u samt ett tillskott för B av enhet 7 och 8. Dessa ger dock bara B en nyttoökning på 3u så välfärdsfunktionen med denna lösning ger ett lägre resultat, $w_4 = 62u$.

Enligt den optimala lösningen w_3 så skall den produktive A ha längre arbetstid och lägre lön medan den mindre flitige B med den lägre produktiviteten skall arbeta färre timmar men ändå få en högre lön. Innan vi tacklar frågan om det är rättvist bör vi fråga oss om detta är ett rimligt utfall av den utilitaristiska modellen eller kanske bara ett iögonfallande men föga relevant undantag.

3 Generaliserbarhet

Målet med produktion är inte produktionen i sig utan den positiva effekt för människor som produktionen för med sig. En del ekonomer kan emellanåt ge intryck av att glömma bort detta, men sällan så utilitarister. Konsumtionen ses rimligtvis som ett viktigt slutsteg i produktion av nytta och det motiverar en plats som jämbördig med produktionen. Man kan se produktion och konsumtion som två nödvändiga produktionssteg som skall kombineras för högsta möjliga totalresultat. Att konsumtion kräver tid för att kunna generera nytta är inte heller något märkligt antagande utan uppenbart realistiskt. Ekonomer ser det mesta som en knapp resurs och tiden är inget undantag. Frågan blir hur den skall allokeras på effektivast möjliga sätt. En skillnad i produktivitet kan ses som en komparativ fördel vilken kan utnyttjas för att öka den totala produktionen.

Den teoretiska lösningen blir att förhållandet mellan marginalproduktiviteten för de två aktörerna skall bli densamma som det mellan respektive marginalnytta. Om marginalproduktiviteten för A är tre gånger Bs så måste As marginalnytta också vara tre gånger högre än Bs, dvs A bör inte tillfredsställa sina behov i samma utsträckning som B. Den lågproduktive B bör konsumera mer då hans konsumtionstid inte har en lika hög alternativkostnad i potentiellt produktionsbortfall.

En modell som leder till en annan sorts ojämlikhet bygger på att nyttofunktionerna ser olika ut för olika människor. Marknadsdirektören använder sin höga lön till att köpa ett trehundra kronor vin till fredagskvällen, medan ordermottagaren köper och njuter av sitt hundrakronorsvin. Den sofistikerades konsumtion ger måhända en njutning som ligger utanför inte bara den fattiges ekonomiska utan också kulinariska förmåga. I en sådan situation skulle en transferering bara minska den allmänna välfärden, men premisserna tycks mig långsöka. Den kvalitativa njutningsförmågan varierar givetvis, men är förmodligen korrelerad med andra faktorer än produktivitet. Det förefaller också rimligt att fästa en avsevärd vikt vid den kvantitet konsumtionstid som läggs ner på en vara. Nyttan som genereras av marknadsdirektörens båt härrör rimligtvis mer från tonårssonens dagliga vattenskidåkning än hans egna fåtaliga turer. En begränsad konsumtionstid gör att den rike har svårt att realisera den potentiella nyttan i sina

ägodelar.

Ser man på total nytta så tror jag exemplet är rättvisande; den produktive höginkomsttagarens resurser ger större nytta hos andra. Jag är inte den enda som kommit fram till detta resultat, utan andra liknande resonemang förs av James Mirrlees och Partha Dasgupta. Den utilitaristiska slutsatsen är att den produktive skall arbeta mer samt få en lägre lön - men nästa fråga är vilken effekt det får om medel tas från den produktives förmåga och överförs till den mindre produktives behov?

4 Utilitarism och praktik

Kan den utilitaristisk optimeringen fungera som en stabil social princip? Om nästan alla är utilitarister så får vi initialt en större välfärdseffekt - dels blir produktionen större, dels blir konsumtionens totala nytta större. Jag undviker diskussionen mellan olika utilitarister om huruvida en del preferenser som avund, sadism och andra asociala preferenser skall diskvalificeras och andra som den otillfredsställda Sokrates preferenser skall ges större vikt. Många starka önskemål i individuella nyttofunktioner bör dock rimligtvis påverka välfärdsfunktionen. Om B har en preferens för snabba bilar, medan A njuter av skogspromenader så finns det skäl att öka den omvända ojämlikheten i lön än mer. Om B hade en nyttokurva som var lite mer entusiastisk för varan x så skulle det vara utilitaristiskt rätt att låta A stå för hela produktionen av resurser och låta B ägna sig åt konsumtion på heltid. En mer stimulerande miljö för 'free-riding' och snyltning får man dock leta efter. Förmåga blir direkt kontraproduktiv och alla skäl - utom utilitaristiska moraliska preferenser - talar för att undervärdera sin förmåga och överdriva sin konsumtionsglädje. Systemet kan förväntas urarta snabbt - instrumentellt skulle inte allmän utilitarism fungera.

En lösning är att låta det ekonomiska systemet fungera enligt gängse incitament och preferenser, men låta upplysta ledare göra diskreta justeringar enligt den utilitaristiska optimeringsmodellen - Henry Sidgwick är en prominent förespråkare för av sådan 'Government house utilitarianism'. Generellt måste det löna sig att arbeta, men resultatet kan omfördelas i görligaste mål utan att incitamentstrukturen blir destruktiv för hela samhällsekonomin. En sådan kompromiss tycks mig som en hygglig bild av vad som faktiskt sker. Enligt vanliga politiska uppfattningar som är influerade eller åtminstone kompatibla med utilitarism bör resurser omfördelas. Nyttovinster på konsumtionssidan kompenserar en del produktionsförluster genom försämrade incitament men den utilitaristiske politikern undviker den radikala tillämpningen med dess förväntade problem. Denne politiker bör inte anklagas för att svika utilitarismen, utan är det så att allmänheten inte är utilitaristisk så blir detta den utilitaristiskt korrekta lösningen (radikal utilitarism skulle ju ge ett lägre värde för den allmänna välfärdsfunktionen.) Den principiellt mest intressanta situationen är dock den då en filosofi har ett så stort stöd att den genomförs på ett konsekvent sätt.

Utilitarism och Rättvisa

Exemplet ger vid hand att w_3 är den optimala lösningen och detta är inte ett konstigt undantag utan vad som kan förväntas. Frågan är om man ser detta som rättvist. John Harsanyi som är både ekonom och utilitarist motiverar moraliskt handlande på följande sätt: "Per definition är ett moraliskt värdeomdöme alltid ett uttryck för ens moraliska preferenser. Varje värderande utlåtande som man gör kommer automatiskt att förlora sin status som ett moraliskt värdeomdöme om det är otillbörligt influerat av ens personlig intresse och personliga preferenser" och "Hans

moraliska preferenser, i motsats till hans personliga preferenser, kommer per definition alltid att tillskriva samma vikt till alla individers intresse inklusive hans eget. Dessa moraliska preferenser kommer att uttryckas i hans sociala välfärdsfunktion W_i . Normalt kommer olika individer att ha mycket olika nyttofunktioner U_i ... men enligt teorin finns en benägenhet att ha identiska sociala välfärdsfunktioner” (1982 s 47 - 48)

Ett stort problem tycks vara att man helt har förbisett vanliga uppfattningar för att uppnå en total optimering. En första invändning är att det finns starka skäl att tro att människors icke-moraliska preferenser oftast är starkare än deras moraliska preferenser. Därutöver torde det vara svårt att bygga en övertygande argumentation för att de moraliska preferenserna skall vara just utilitaristiska preferenser. De flestas 'moraliska intuition' och 'reflektiva equilibria' kommer till kritiska bedömningar av det utilitaristiska förslaget. Den analytiska fokuseringen av den gemensamma välfärdsfunktion i vilken A utgör en del, förändrar inte förhållandet att den substantiella transaktionen är ensidigt till Bs fördel och As nackdel.

Genom att vidhålla att utilitarismen är moraliskt rätt men praktiskt problematiskt, förstärks en klassisk och djupt suspekt sida hos moralen. Förutom dess med rätta hyllade konstruktiva prosociala sida, finns en omfattande manipulativ verksamhet. Genom att hävda långtgående plikter mot Gud eller mänskligheten försöker moraliska förespråkare manipulera sina medmänniskor till acceptans av regler som ligger i predikantens intresse men inte i mången församlingsmedlems. Med stöd av en social, intellektuell auktoritet framförs moraliska krav. Den som misstycker har två alternativ: ett är att öppet gå emot vilket ofta leder till moraliserande fördömande eller stränga repressalier, det andra är att hålla med och då och då försaka enligt den dominerande moralen och desto oftare utnyttja den till sin fördel. Utilitarismen kommer knappast att kunna frigöra sig från sådant moralfilosofisk dubbelspel.

Voltaire fällde en insiktsfull till synes paradoxal kommentar om slaveriet: ”Slavens enda frihet är att vara lat.” Ett sådant beteende förefaller både mänskligt rimligt och moraliskt rätt när man förnekas frukterna av sitt arbete. Slaveriet använde sig av brutala maktmedel, men ändå fick det systemet inte slavarerna att följa de moraliserande uppmaningarna att arbeta hårt efter bästa förmåga med de uppgifter de ålagts. Slavägaren ansåg det också rimligt att blott slavens mest basala och värdefulla behov tillfredställdes, medan han själv kunde åta sig konsumtion med en lägre marginalnytta. Många skulle nog ta fram rätten för uppsyningsmannen att fysiskt bestraffa slaven som det mest förkastliga i slaveriet. Det är dock rimligt att anse att slaveriets mest centrala idé är att frukterna av slavens arbete inte tillhör honom själv utan någon annan.

Herbert Spencer anförde slaveriargument mot fördelningspolitik redan 1884 och Robert Nozick har tagit upp samma moraliska problematik. Om det är moraliskt fel att hävda att slaven har en skyldighet att arbeta åt andra utan någon rätt till sitt arbete, så uppstår frågan varför en fri man anses ha en sådan skyldighet? Inte bara ur liberal utan också ur klassiskt socialistisk synvinkel framstår rätten till frukterna av det egna arbetet som en central norm för rättvisa. Ändå glider så många personer lätt över i ett utilitaristiskt resonemang och själva beslagtagandet kommer i skymundan av ett eventuellt nyttigt användande. Slavägaren använde dock också en del pengar till behjärtansvärda ändamål som skolböcker till sina barn. Är slaveriet moraliskt acceptabelt om det får ett mer humant ansikte? Är det bara piskan inte stölden som är förkastlig?

Jag anser att man kan försvara ett tagande av x från A med tre sorter rationella moraliska skäl. A kan ha ett reciprokt underskott (ex. kollektiva nyttigheter, negativa externa effekter), paternalism (ex. skolplikt, folkpensionsavgift) och släktsektion (om B är As barn kan det rättfärdiga överförandet av x.). Alla dessa kan ses som minskningar i As frihet och de kan diskuteras ur integritetssynpunkt, men det tycks mig inte rätt att klassificera dem som utnyttjande. (Att utnyttjande ofta beskrivs som någon av dessa transaktioner är inte en fundamental invändning men motiverar en kritisk granskning av olika konkreta anspråk). Problemet med utilitarism är att den inte söker rättfärdiga sina moraliska krav med något av dessa tre skäl. Utilitaristerna försöker inte koppla plikten till individuell rationalitet.

En biologiskt härledd princip kan ålägga A att värdera sitt barns nyttofunktion till hälften av den egna, eftersom 50% gemensamma gener gör att omedvetna regler och känslor genom det naturliga urvalet styr mot en sådan balans. Utilitarismen uppmanar A att sätta alla andra människors nyttofunktion i paritet med den egna. Detta minst sagt våldsamma överbud mot en naturlig etik behöver något argument. Jag kan tänka mig idéer som att vi alla är lika i Guds ögon och därför är min lycka lika mycket värd som din i ett gudomligt perspektiv. Men du är inte Gud utan bara en mänsklig individ och ur ditt perspektiv är din lycka viktigare än min. I utilitarismen ligger en närmast religiös transformation från vår enkla animaliska existens till ett metafysiskt plan för att komma fram till dess moraliska tes. I en sekulariserad och vetenskaplig diskussion blir sådana kvasireligiösa argument närmast löjliga och det finns goda taktiska skäl att tala tyst om dem för att inte försvaga sin huvudtes. Jag ser utilitarismen som ett försök att sekularisera en religiös moral och detta har genomförts vad gäller själva huvudtesen. Vad gäller argumentationen däremot har detta inte alls lyckats - därav glappet mellan rationella premisser och antirationella slutsatser.

Utilitarism kan möjligtvis försvaras som en ickemoralisk princip. En statstjänsteman som maximerar nyttan för sig själv och sina politiska chefer genom att utarbeta populära förslag kan ha hjälp av en utilitaristisk kalkyl. Om man missgynnar några få men gynnar många, alternativt gynnar några mycket och missgynnar andra lite mindre, finns det potentiella popularitetsvinster. Detta är dock knappast moraliskt utan snarast rationellt enligt public choice. Det är svårt att se några moraliska skäl varför de som missgynnas skulle se omfördelningen som berättigad. Vill man hårdra det kan omfördelningen ses som legitimerad stöd till vilken makthavarna har stöd av en majoritet och tillsammans med den delar på bytet. Demokratin har resulterat i ändringar av omfördelning med en ökad återhållsamhet i makthavarnas egna uttag jämfört med tidigare politiska regimer. Transfereringar till monarker och grevar ökade knappast den sociala välfärdsfunktionen, men det finns ändå mycket som förenar. De fördemokratiska ledarna motiverade sin omfördelningspolitik med höga moraliska ideal, inte med sitt egenintresse, men detta framstår likväl som en trolig förklaring. Utilitarism tjänar på motsvarande sätt som ett moraliskt argument för omfördelningspolitik av dem som gynnas.

Slutsatser

Utilitarismens ekonomiska konklusion blir: "Den som är mer effektiv skall arbeta fler timmar och få lägre totallönen." Detta är inget udda exempel utan direkta konsekvenser av själva kärnidén. Om inte utilitarismen står för denna tolkning så står den knappast för något annat än tom retorik. Det förefaller också finnas påtagliga svagheter med att se utilitarism som svårsmält för populaset men

en lämplig moral för en platonistisk väktarklass.

Det stora glappet i utilitarismens resonemang är när de utifrån en rimlig analys att människor var och en är intresserade av sin egen lycka plötsligt övergår till en helt annorlunda regel. Alla skall plötsligt ignorera den egna lyckan och eftersträva den aggregerade lyckan. Den första tesen kan stödjas av människors faktiska preferenser i både vilja och tanke. Den senare saknar en motivationsmässig grund utan det finns blott ett moralfilosofiskt påstående; man bör ha utilitarismen som en hög överordnad moralisk preferens. Argumentationen för detta har varit bristfällig och jag instämmer med den kanadensiske filosofen David Gauthiers bedömning.

"... we shall merely (but dogmatically) affirm that a hundred years of ever more sophisticated efforts to avoid Mill's fallacy have not advanced the cause of utilitarianism a single centimeter." (Gauthier 1986 p 52)

Denna och många andras kritik gör att det är lockande att avfärda utilitarismen som en teori som bara är av intresse för opraktiska moralfilosofer, men utan relevans för den politisk-ekonomiska debatten. Både Danne Nordling och Folke Tersman ifrågasätter utilitarismens relevans för fördelningspolitik. I sak är deras kritik riktig, men jag tror att det finns en 'vardagsutilitarism' som lever vidare ungefär som det kristna kärleksbudskapet. De etiska doktrinerna må bedömas som opraktiska, orealistiska och teoretiskt grumliga, men trots det finns de kvar som övergripande normer vilka förespråkar något som nog är moraliskt riktigt. Så länge en sådan bedömning är vanlig så finns det en politisk kraft i föreställningarna. Få personer torde drivas av utilitaristiska visioner eller motiv, men utilitaristiska argument och tankemönster är vanliga: "är du rik och jag fattig, så gör dina pengarna mer nytta om jag konsumerar dem". Jag tror därför att det finns samhällspolitiska och inte bara strikt filosofiska skäl att följa rubriken i denna tidskrifts ledare för några nummer sedan "Gör upp med utilitarismen!"

"KALKYLRUTAN"

As nyttofunktion är $u_A = f(u_{Ax} + u_A \text{ övrigt})$

Bs nyttofunktion är $u_B = f(u_{Bx} + u_B \text{ övrigt})$.

Allmän form för den partiella välfärdsfunktionen: $w = f(u_{Ax} + u_{Bx})$.

	u1	u2	u3	u4	u5	u6	u7	u8
uAx	8	7	6	5	4	3	2	1
uBx	8	7	6	5	4	3	2	1

$$w_1 = 33u (= 8+7+6+5+4+3) + 26u (8+7+6+5) = 59u$$

$$w_2 = 30u (= 8+7+6+5+4) + 30u (= 8+7+6+5+4) = 60u$$

$$w_3 = 30u (= 8+7+6+5+4) + 33u (= 8+7+6+5+4+3) = 63u$$

$$w_4 = 26u (= 8+7+6+5) + 36u (= 8+7+6+5+4+3+2+1) = 62$$

Referenser

Dasgupta, Partha. 1982. "Utilitarianism, information and rights" i Sen & Williams (eds) Utilitarianism and Beyond Cambridge University Press, Cambridge.

Gauthier, David. 1986. *Morals by Agreement*. Clarendon Press, Oxford

Harsanyi, John. 1982. "Morality and the theory of rational behavior" i Sen & Williams (eds) Utilitarianism and Beyond Cambridge University Press, Cambridge.

Johnson, Paul. 1989. *De intellektuella: människorna, myterna, moralen*. Timbro, Stockholm.

Mirrlees, James. 1982. "The economic uses of utilitarianism" i Sen & Williams (eds) Utilitarianism and Beyond Cambridge University Press, Cambridge.

Nordling, Danne. 1998. "Gör upp med utilitarismen!" i *Skatter och välfärd* nummer 1

Nozick, Robert. 1986. *Anarki, stat och utopi*. Ratio, Stockholm.

Sidgwick, Henry. 1874. *The Methods of Ethics*.

Spencer, Herbert. 1884/1969. *The Man Versus The State* . Penguin Books, Harmondsworth.

Tersman, Folke 1998. i *Skatter och välfärd* nummer 2